

Introducing the Book “Majma' al-Nawāder” (Collection of Rarities) and Reviewing Its Contents (Heritage of A Story from the Subcontinent)

Safura Molaei¹ | Salman Saket^{2✉}

1. M.A. student of Persian language and literature, Ferdowsi university of Mashhad, Mashhad, Iran.

2. Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: saket@um.ac.ir

Article history: Received 12 October 2023;

Received in revised form 2 February 2024;

Accepted 19 February 2024

Published 30 March 2025

Abstract

Majma' al-Nawādir is a collection of Persian and occasionally Arabic anecdotes compiled by Malik al-Qudāt Šadr Jahān Fayḍ-Allāh Binyānī/Banbānī, a government official of Gujarat, in the year 903 AH. He dedicated the work to Maḥmūd Shāh Bīgarā, the ruler of Gujarat (r. 863–917 AH). The author gathered the anecdotes from various Persian and Arabic sources, supplementing them with his own observations and experiences. The book is structured into an introduction, forty chapters, and a conclusion. Six manuscript copies of this work have been identified, four of which are extant. The earliest known manuscript is preserved in the Punjab University Library and was copied in 930 AH. Another manuscript is housed in the Library of the Islamic Consultative Assembly and is estimated to have been copied in the 11th or 12th century AH. A third manuscript was kept in the Asafiya Library in India, with a probable copying date of the 12th or 13th century AH. The fourth manuscript is in the Nūr 'Uthmānīyah Library in Turkey and dates back to 1025 AH. The present article examines and introduces the content and structure of *Majma' al-Nawādir*, its author and his other works, the sources used in its composition, its dedicatee, the place of its compilation, and the existing manuscript copies of the work.

Keywords: Fayḍ-Allāh Binyānī/Banbānī, *Majma' al-Nawādir*, codicology, textual criticism, Subcontinent heritage

1. Introduction

The Persian language, which had permeated into the Indian subcontinent centuries ago through the movement of merchants and the conflicts of governments, proliferated alongside Islam during the conquests of Mahmud Ghaznavi. Prior to its official adoption as the language of India, Persian had already established itself as the language of politics, poetry, and literature in various cities under Muslim rule, such as Delhi, Kashmir, Gujarat, and the Deccan, among others. Initially, Persian-speaking immigrant scholars and writers were responsible for creating Persian works, but over time, Indian authors also began to produce literary and scholarly works in Persian (Barzegar, 2001: 4(Part 2)/1119).

The narrative format captivated the interest of Indians and Iranian culture and literature intertwined with Indian culture with the introduction of the Persian language, giving rise to a substantial wave of prose and verse fiction works featuring themes drawn from Iranian and Islamic culture or from ancient Indian mythology (ibid.).

A multitude of storybooks emerged either through the adaptation and translation of Indian works (ibid.) or via the creative endeavors of Persian poets and writers. Among the earliest prose fiction works in the Indian subcontinent, notable mentions include "Jawāme' al-Hekāyāt" and "Lawāme' al-

Rewāyāt" by Sadid al-Din 'Awfi presented to al-Tatamash in 625 A.H. "Kholāsāt al-Hekāyāt" and "Majma' al-Nawāder" authored by Faizullah Banyāni/Banbāni continued the tradition of Indian storytelling and are included in this list.

2. Discussion

The author of the work, Faizullāh bin Zain al-Ābedin bin Hesām Banyāni/Banbāni, held a prominent position as a high-ranking official in the court of Mahmudshāh Bigarrā, the king of Gujarat (r. 917-863). While the exact date of his birth remains uncertain, Abdul Hay Habibi speculated it to be around 850 AD (Habibi, 1341: 10). Unfortunately, no information regarding his date of death or the place of his birth and passing has been uncovered. Faizullah, who achieved the esteemed position of Qādhi al-Qudhāti and was bestowed with the title "Sadr-e Jahāni," served as a political ambassador for the king, traveling to various cities of India. In addition to his political career, he is renowned as one of the distinguished historians of the 10th century in India, having authored the "Classes/History of Mahmoudshāhi" (Āl-e Dāwood, 2009: 653/12; Barzegar, 2009: 4 (Part 3)/2009). However, the city or region, to which the author was deemed to belong, and its exact location have remained unknown. Consequently, the various references and designations, each considering "Banbān", "Banyān", or "Banān" to be correct based on documentation, make it challenging to definitively determine the correct origin and form. There is limited information available about Sadr-e Jahān and his family in the existing sources. According to his own accounts, all of his predecessors were authors and scribes, who wrote in the name of Gujarati sultans (Banyāni/Banbāni, 930: 2p). It can be inferred that the titles "Qādhi al-Qudhāti" and "Sadr-e Jahāni" have been hereditary in his family and Faizullah has received his education within a knowledgeable family.

In the preface of Majma' al-Nawāder, the author has referenced two of his works, Dastur al-Haffāz and Kholāsāt al-Hekāyāt. Furthermore, he has indicated that he has authored several other works in Persian and Arabic, encompassing both verse and prose. Notable among his other works are the History or Classes of Mahmoudshāhi and Ma'dan al-Asrār. The book Majma' al-Nawāder is a compilation of 598 Persian stories that the author has gathered during a two-month stay at the fort of Mohammadabad Chānpānir. He has categorized these stories into 40 parts based on their themes and supplemented them with an introduction and conclusion, in addition to providing a preface.

The preface of the work is arguably the most crucial section of the book as it provides essential information to the readers. In this section, the author introduces himself, discusses his previous works, and provides details about the time and place of writing the book. He dedicates his work to Mahmudshāh bin Muhammadshāh bin Ahmadshāh bin Muzaffarshāh (849-917 AH), the king of Gujarat. Additionally, he outlines the different parts of the book, including an introduction to the virtues of the Messenger of Allah (Peace Be Upon Him) and the successors of the Rāshidin, may God be pleased with them all, Nawāder-e Rasāel al-'Arabiyya (rarities of Arabic treaties), Nawāder-e Salātin (rarities of sultans), Nawāder-e Vozarā (rarities of ministers), Nawāder-e 'Olamā (rarities of scholars), Nawāder-e Dabirān (rarities of teachers), Nawāder-e Fozalā (rarities of nobles), Nawāder-e Javābāt (rarities of answers), Nawāder-e Nokāt (rarities of notes), Nawāder-e Hokamā (rarities of sages), Nawāder-e Nohāt (rarities of carvers), Nawāder-e Sho'arā (rarities of poets), Nawāder-e Eqtebās (rarities of adoptions), Nawāder-e Kalām-e Anbiyā' va Sahāba va Hokamā be al-Arabiyya (rarities of Prophets' words and their companions and sages in Arabic), Nawāder-e Kalām-e Hokamā be al-Farsiyya (rarities of the words of sages in Persian), Nawāder-e Ettēfāqāt (rarities of events), Nawāder-e Enqelāb-e Zamāneh (rarities of the revolution of the time), Nawāder-e Hiyaal (rarities of deceits), Nawāder al-Faraj ba'd al-Shedda (rarities of relief after pain), Nawāder-e A'rāb va Dahāqin (rarities of Arabs and peasants), Nawāder-e Ta'bir-e Khāb (rarities of dream interpretation), Nawāder-e Askhiyā (rarities of the generous), Nawāder-e Bokhalā (rarities of the stingy), Nawāder-e Sebbiyān (rarities of daughters), Nawāder-e Zanān (rarities of women), Nawāder-e Qassās (rarities of retaliators), Nawāder-e Tashifāt (rarities of corrections), Nawāder-e Mosalliyān (rarities of prayers), Nawāder-e Motanabbiyān (rarities of false prophets), Nawāder-e Tofailiyān (rarities of parasites), Nawāder-e Sāylān (rarities of the valuable), Nawāder-e Abu al-'Ainā, Nawāder-e Ibn Jassās, Nawāder-e Ash'ab Tammā' (Ash'ab, the greedy), Nawāder-e Mozabbed, Nawāder-e Kezb (rarities of falsity), Nawāder-e Mo'allemān (rarities of teachers), Nawāder-e Ahmaqān (rarities of the fool), Nawāder-e Majānin (rarities of the mad), Nawāder-e Mezāh (rarities of humor), Nawāder-e Hekāyāt-e Motafarreqa (rarities of miscellaneous anecdotes), conclusion of the purpose behind writing this book,

and a prayer for the King of Islam, may Allah, the Most High, perpetuate his kingship. In naming the 40 rarities, Sadr-e Jahān has likely drawn inspiration from similar Arabic books, such as *Nathr al-Dor*. The majority of the book's content has been sourced from Arabic texts, which the author has translated into Persian while adhering to Persian grammar. Although most of the anecdotes have been translated, they have been preserved without the author's intervention. The author has only abridged the anecdotes and either omitted the Persian and Arabic poems or substituted them with other poems. However, many anecdotes remain unchanged in the book.

Six copies of this work have been identified. Apart from the two copies held at the National Museum of Pakistan and the manuscript at the Riyadh Library, four additional copies have been obtained. One of these is the preserved version located in the library of Punjab University, which dates back to 930 A.H., making it the oldest available version. Another copy is housed in the library of the Islamic Council and has been likely written in the 11th or 12th century. The third version is preserved in the Āsefiya Library of India, probably written in the 12th or 13th century. The fourth copy is from the Nur-Othmāniya Library of Turkey with a writing date of 1025 A.H. The third and fourth versions are currently unavailable.

The prose of the book can be considered to adhere to the straightforward style of the Persian language. Notable features at the lexical level include the author's use of infrequently used Indian words and rare combinations within the Persian language. The text also exhibits special syntactic features, such as the transitive use of verbs with the suffix "enid," the use of "y" to denote continuous tense, and the representation of conditional sentences. Additionally, the author separates the negative prefix "no" to emphasize verb negation, matches adjectives and adverbs, and employs letters in various contexts. The most significant literary feature in the preface and conclusion is the fusion of prose with poetry and integration of Arabic verses and phrases into the text. Sadr-e Jahān has particularly crafted melodious prose in the preface and conclusion through the use of rhymed words.

Regarding the author's sources for compiling the book, references can be made to *Tabaqqāt-e Nāseri*, *Nathr al-Dor fi al-Mohādherāt*, *Vafiāt al-A'yan va Anbā' Abnā' al-Zamān* (the deaths of eminent people and the news of the sons of al-Zamān), *Selected History*, *Bahārestān*, and *Javāme' al-Hekāyāt va Lavāme' al-Revāyāt*, which the author himself has mentioned. Additionally, the comparison of frequencies of common anecdotes and terms, as well as the contextual clues within the text, guide us to the sources he has utilized.

3. Conclusion

This article introduced a significant work from the heritage of the Indian subcontinent titled *Majma' al-Nawāder* (collection of rarities), comprising 598 anecdotes. It can be viewed as a continuation of the literary genre of "Collection of Tales" that originated in India with 'Awfi. Undoubtedly, the correction of *Majma' al-Nawāder* and identification of historical events, Indian words and terms, as well as local personalities and places, can significantly enhance the historical and lexical knowledge within the subcontinent literature.

4. References

- Abi, A. (2003). **Nasr al- dorr**. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah.
- Al-e davud, A. (2005). **Banyani. The Great Islamic Encyclopedia**. Vol. 12, 653-654.
- Amid, H. (2003). **Persian Dictionary**. Vol. 3, Tehran: Amir Kabir Publishers.
- Amin, P. (2005). **Bannu. The Great Islamic Encyclopedia** .Vol. 12, 619-620.
- Ansari, B. (1999). **Banun. Encyclopedia of the world of Islam**. Vol. 4, 408-409.
- Asatr-abadi, M.Q. (2016). **Tarikh-e Fereshteh**. Corrected by Mohammad Reza Nasiri, Vol. 4, Tehran: Association of Culture Works and Honors.
- Aslam Baig, Sh. (2008). **Champaner. Encyclopedia of the world if Islam**. Vol.11, 672-673.
- Awfi, S. (2009). **Javāmi' al-ḥikāyāt va lavāmi' al-rivāyāt [Collection of tales and flashes of anecdotes]**. Corrected by Amirbanu Mosaffa. Vol. 2, Part 1, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Baghdadi, I.P. (1982). **al- Hadiyat al- 'arifin asma' al-mu'allifin wa athar al- musannifin**. Beirut: Dar al- Fekr.
- Banbāni / Banyani, F. (903 AH). **Majma' al-Nawāder** (Manuscript). No 4212, Istanbul: Nuruosmaniye Library.

- Banbāni/ Banyani, F. (903 AH). **Majma' al-Nawāder** (Manuscript). No 5592, Hyderabad: Asafia Library.
- Banbāni/Banyani, F. (903 AH). **Majma' al-Nawāder** (Manuscript). No 88 (Firuz), Tehran: library of the Islamic Council.
- Banbāni/Banyani, F. (903 AH). **Majma' al-Nawāder** (Manuscript). No 4734/ 1681, Lahur: the library of Punjab University.
- Barzegar. (2002). **Faizullāh Banbāni, Encyclopedia of Persian literature**. Vol. 4, Part 3, 2009-2010.
- Barzegar. (2002). **Mahmud Shah I of Gujarat. Encyclopedia of Persian literature**. Vol. 4, Part 3, 2301-2305.
- Barzegar. (2002). **Storytelling and story writing in the subcontinent. Encyclopedia of Persian literature**, Vol. 4, Part 2, 1116-1145.
- Bashir Hosein, M. (1968). **Collection of Shirani's manuscripts**. Lahor: Pakistan Research Publishers.
- Dadbeh, A., Masudi, A. (2012). **Chahar Maghale. The Great Islamic Encyclopedia**. Vol. 19, 466-470.
- Eqbal, M. (1939). **Majma' al-Nawāder. Oriental College Magazine**. Vol. 15, No 4, 98 -106.
- Fakhr al-Dīn 'Alī Ṣafī. (1958). **Lataif al-Tawaif**. Corrected by Ahmad Golchin Ma'ani. Tehran: Haj Mohammad Hossein Iqbal and Partners Company.
- Fallah, M. (2011). Position of Culture and Persian Language in the Subcontinent. **Subcontinent Researches**. 2(2), 67-98.
- Fayrūzabādī, M. (2005). **Qamus al-Muhit**. Eighth edition. Beirut: al- Resalat.
- Golchin Ma'ani, A. (1985). **The history of Persian Biographies [Tazkerah]**. Second edition. Tehran: Sanaee library Publishers.
- Habibi, A. (1954). Tabaqat-e Mahmud Shahi and Majma' al-Nawāder -e- Faizullāh Banyani (two special persian manuscript). **Yaghma magazine**. 1(58), 34-39.
- Habibi, A. (1963). Anonymous historians, Faizullāh Banyani, Historian, scientist, author. **Ariana magazine**. 20(12), 7-12.
- Haeri, A.H. (1979). **Catalogue of the Islamic Consultative Assembly Library**. Vol. 21, Tehran: The printing house of the National Assembly.
- Hemawi, Y. (1977). **Mu'jam al-Buldān**. Vol. 1, Beirut: Dar al-Sader.
- Hosseini Shirazi, H. (2011). **Akhlaq-e Alaee**. Corrected by Salman Saket and Mohammadjafar Yahaghi. Tehran: Farhangestan-e Honar.
- Hosseini, M.T. (2015). **Catalog of Persian manuscripts of Nurusmaniye – Istambul**. Tehran: Manshur-e Samir.
- Ismailpoor, M. (2002). **History Writing in Subcontinent**. Encyclopedia of Persian literature. Vol. 4, Part 1, 639-703.
- Jami, A.R. (2003). **Baharestan**. Corrected by Ismail Hakemi. Tehran: Ettelaat Publishers.
- Javadi, R., Qoujehzadeh, A.R., Soleymani, Z. (2023). Benbani's Method of Processing and Effectiveness in Narrating Narraton and Anecdotes of Majma -ol- Navader Form AL-Deral Muhazarat Prose. **Literary Criticism Studies**. 52, 155-170.
- Jowzjani, S. (1985). **Tabaqat-e Naseri**. Corrected by Abdul-Hai Habibi. Tehran: Donya-e Ketab.
- Kahhale, O.R. (1994). **Mo'jam al- Moallefin [Dictionary of Authors]**. Beirut: al- Resalat.
- Khallikan, A. (1978). **Wafayāt al-A'yān wa Anbā' Abnā' az-Zamān**. Beirut: Dar-e Sader.
- Monzavi, A. (1975). **A Catalogue of Persian Manuscripts**. Vol. 6. Tehran: Tehran Regional Cultural Institute.
- Monzavi, A. (1985). **A comprehensive catalogue of Persian Manuscripts in Pakistan**. Vol. 3, Islamabad: Iran-Pakistan Institute of Persian Studies House.
- Monzavi, A. (1987). **A comprehensive catalogue of Persian Manuscripts in Pakistan**. Vol. 6, Islamabad: Iran-Pakistan Institute of Persian Studies House.
- Mostowfi, H. (1986). **Tarikh-i guzida**. Third edition. Tehran: Amir Kabir Publishers.
- Nabi khan, A. (1967). A rare collection of manuscripts in the National Museum of Pakistan. **Hilal magazine**. No 61, 20-25.
- Nafisi, S. (1985). **History of poetry and prose in Iran and in Persian language until the 10th century**. second edition. Tehran: Foroughi Publishers.

- Nazir Ahmad. (1956). Imam-ud-din husain riadi, The Grandson Of Nadir-ul-'asr ustad Ahmad, The Architect Of The Taj Mahal, and His Tadhkira-i-Baghistan, **Islamic Culture**. 30(4), 330-350.
- Nizamī-i Arūzī, A. (1999). **Chahār Maqāla**. Correction by Mohammad Qazvini, Tehran: Seda -e-Moaser Publishers.
- Noshahi, A. (1984). **Catalogue of the Persian manuscripts in the National Museum of Pakistan**. Islamabad: Iran-Pakistan Institute of Persian Studies House.
- Seyyed Hosseinzade, H. (2005). **Banares [Varanasi]**, The Great Islamic Encyclopedia. Vol. 12, 564 – 566.
- Story Ambrose, C. (1984). **Persian Literature Based on Story Writing**. Translated by Yuri Bregle (into Russian), Translators: Yahya Arian Poor, Sirus Izadi and Karim Keshavars, Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.
- Zamakhsharī, M. (1998). **al – Gebal wa al- Amkanat wa al- Miah [mountains and places and seas]**. Cairo: Dar al- Fazilat.
- Zare Banadkooki, N., Nourian, M., Mohammadi Fesharaki, M. (2022). Typology of Anecdotes Dying 8th to 10th Century AD (Plus Introducing Two Manuscripts). **Literary Text Research**, 25(88), 88-112.

Cite this article: Molaei, S., Saket, S. (2025). Introducing the Book "Majma' al-Nawāder" (Collection of Rarities) and Reviewing Its Contents (Heritage of A Story from the Subcontinent), *Journal of Subcontinent Researches*, 17(48), 303-324. DOI: [10.22111/jsr.2024.46924.2383](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.46924.2383)

معرفی کتاب مجمع النوادر و بررسی محتوایی آن (اثری از میراث داستانی شبه قاره)

صفورا مولایی^۱ | سلمان ساکت^۲

۱. دانشجوی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، ایمیل: saket@um.ac.ir

چکیده

مجمع النوادر مجموعه‌ای است از حکایات فارسی و گاه عربی که ملک‌القضات صدر جهان فیض‌الله بنیانی/بنبانی، از صاحب‌منصبان حکومت گجرات، آن را در سال ۹۰۳ ق نوشته و به محمودشاه بیگرا، پادشاه گجرات (حک. ۸۶۳-۹۱۷)، پیشکش کرده است. مؤلف، حکایات را از منابع مختلف فارسی و عربی گرد آورده و با افزودن دیده‌ها و شنیده‌های خود، کتاب را در یک مقدمه، چهل فصل و یک خاتمه تدوین کرده است. از این اثر شش نسخه شناسایی شده که چهار نسخه آن به دست آمده است. یکی نسخه محفوظ در کتابخانه دانشگاه پنجاب است که در ۹۳۰ ق کتابت شده و قدیمی‌ترین نسخه‌ای است که دستیاب شده است. دیگری، نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی است که احتمالاً در قرن یازدهم یا دوازدهم قمری کتابت شده است. سومی، نسخه محفوظ در کتابخانه آصفیه هند بوده که تاریخ کتابت آن احتمالاً قرن دوازدهم یا سیزدهم قمری است و چهارمی، نسخه کتابخانه نورعثمانیه ترکیه است که تاریخ کتابت آن به ۱۰۲۵ ق برمی‌گردد. در مقاله پیش‌رو محتوا و ساختار کتاب مجمع‌النوادر، مؤلف آن و دیگر آثار او، منابعش در تألیف کتاب، مهدی‌الیه اثر، محل تألیف و دست‌نویس‌های اثر، بررسی و معرفی شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: فیض‌الله بنیانی/بنبانی، مجمع‌النوادر، نسخه‌شناسی، تصحیح متن، میراث شبه‌قاره

۱- مقدمه

زبان فارسی که از دیرباز از راه رفت‌وآمد بازرگانان و جنگ و جدال دولت‌ها به هند نفوذ کرده بود، با حملات محمود غزنوی، همپای اسلام گسترش یافت. زبان فارسی سال‌ها پیش از آنکه در زمان ظهیرالدین محمد بابر (۹۳۲ ق.) به زبان رسمی و دیوانی هندوستان تبدیل شود، در برخی از شهرها مانند دهلی، کشمیر، گجرات، دکن و... که حاکمان مسلمان داشتند، به زبان سیاست و شعر و ادب تبدیل شده بود (فلاح، ۱۳۸۹: ۸۳). در آغاز، دانشوران و ادیبان فارسی‌زبان مهاجر به خلق آثار فارسی پرداختند؛ اما با گذشت زمان، هندیان اعم از مسلمان و غیرمسلمان نیز آثار خود را به فارسی نوشتند و سرودند (برزگر، ۱۳۸۰: ج ۴، ب ۲: ۱۱۱۹). به تدریج خلق آثار به زبان فارسی سرعت یافت و نوشته‌هایی در قالب نثر و نظم با درون‌مایه‌های گوناگون تألیف شد.

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۸، ۱۴۰۴، صص ۳۰۳-۳۲۴.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۳۰

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۰

استناد: مولایی، صفورا؛ ساکت، سلمان. (۱۴۰۴). معرفی کتاب مجمع‌النوادر و بررسی محتوایی آن (اثری از میراث داستانی شبه‌قاره). مطالعات

شبه‌قاره، ۱۷(۴۸)، ۳۰۳-۳۲۴.

DOI: [10.22111/jsr.2024.46924.2383](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.46924.2383)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© مولایی، صفورا؛ ساکت، سلمان.

داستان ازجمله قالب‌هایی بود که مورد توجه هندیان قرار گرفت. داستان که فرهنگ‌نویسان آن را معادل حکایت، نقل، قصه، سمر، سرگذشت، حدیث و افسانه دانسته‌اند (عمید، ذیل «داستان»)، در شبه‌قاره قدمتی به‌درازای تاریخ دارد. این سرزمین باستانی خود محل پیدایش و پرورش بسیاری از قصه‌ها و افسانه‌های مشهور جهان بوده است (همان: ۱۱۱۷). با آمدن زبان فارسی، فرهنگ و ادب ایرانی - که آن هم با داستان‌پردازی غریبه نبود - با فرهنگ هندی درآمیخت و موج عظیمی از آثار داستانی منظوم و منثور، با درون‌مایه‌هایی «برگرفته از فرهنگ ایرانی و اسلامی و یا از اساطیر کهن هند» (همان: ۱۱۱۹) شکل گرفت.

تعداد کتب داستان که یا با تقلید و ترجمه آثار هندی به‌وجود می‌آمدند (همانجا) یا از فکر و قلم شاعران و نویسندگان فارسی‌زبان می‌تراویدند، بی‌شمارند. ازجمله نخستین کتب داستانی منشور در شبه‌قاره می‌توان به جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات سدیدالدین عوفی اشاره کرد که آن را در سال ۶۲۵ ق به ایلتمش تقدیم کرد. خلاصه‌الحکایات و مجمع‌النوادر فیض‌الله بنیانی/بنبانی که در ادامه سنت داستان‌نویسی هند به‌وجود آمده‌اند، در همین فهرست قرار می‌گیرند.

۱-۱- پیشینه تحقیق

مجمع‌النوادر فیض‌الله بنیانی/بنبانی تاکنون تصحیح نشده است. تنها در برخی از مقالات به نویسنده اثر و دست‌نویس‌های آن پرداخته شده است که در ادامه به‌اختصار معرفی می‌شوند:

ظاهراً نخستین کسی که از کتاب مجمع‌النوادر یاد کرده، محمد اقبال است که در سال ۱۹۳۹ م در مقاله‌ای به زبان اردو با نام مجمع‌النوادر، این اثر و نویسنده آن را براساس نسخه مجموعه شیرانی معرفی کرده و به‌زعم خود شش حکایت مشترک مجمع‌النوادر و چهارمقاله نظامی عروضی را به‌عنوان مقایسه نثر دو کتاب آورده و تفاوت‌های آن‌ها را در پاورقی ذکر کرده است (ن.ک: اقبال، ۱۹۳۹ م: ۹۸-۱۰۶). اگرچه از آن میان، تنها دو حکایت را می‌توان مشابه حکایات مجمع‌النوادر دانست؛ زیرا چهار حکایت دیگر از نظر شخصیت‌ها و ساختار حکایت، تفاوت‌های بنیادین دارند؛ تا آن‌جا که نمی‌توان آن‌ها را یکسان و حتی شبیه یکدیگر دانست. عبدالحی حبیبی، دانشمند بنام اهل افغانستان، در سال ۱۳۳۲ با نگارش مقاله‌ای با عنوان «طبقات محمودشاهی و مجمع‌النوادر فیض‌الله بنیانی (دو نسخه نادر فارسی)»، پس از ارائه شرح احوال مختصر از نویسنده و مهدی‌الیه او، به معرفی دو اثر مذکور پرداخته و نسخه‌ای از مجمع‌النوادر را که در کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور نگهداری می‌شود، معرفی کرده است. همچنین او در این نوشتار نمونه‌ای از نثر کتاب طبقات محمودشاهی و مجمع‌النوادر را آورده و با ذکر حکایت حسن میمنندی با لمغانیان، شباهت نثر مجمع‌النوادر با چهارمقاله را بررسی کرده است (نک: حبیبی، ۱۳۳۲: ۳۴-۳۹). همو در سال ۱۳۴۱ با انتشار مقاله دیگر خود به زبان پشتو به‌نام «نوم ورکی مورخان: فیض‌الله بنیانی مورخ عالم اولیکوال»، در بحثی مفصل، مؤلف، خاندان و نسبت او (بنیانی یا بنبانی) و آثار دیگر وی را معرفی کرده است (نک: حبیبی، ۱۳۴۱: ۷-۱۲). احمد نبی‌خان در سال ۱۳۴۵ در مقاله‌ای با نام «ذخیره نادر از کتاب‌های خطی در موزه ملی پاکستان»، ضمن معرفی چندین نسخه محفوظ در این موزه، به کتاب تاریخ محمودشاهی بنیانی/بنبانی اشاره کرده و نام نویسنده را «فیض‌الله بن زین‌العابدین حسین بنیانی ملقب به ملک‌القدس سردار جهان» نوشته است (نک: نبی‌خان، ۱۳۴۵: ۲۰-۲۵). چ. آ. استوری نیز ضمن معرفی مؤلف، سه کتاب خلاصه‌الحکایات، مجمع‌النوادر و تاریخ صدر جهان را نام برده و نسخه‌هایی از کتاب اخیر را معرفی کرده است (نک: استوری، ۱۳۶۲: ۵۶۶/۲-۵۶۷). سعید نفیسی در کتاب «تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم»، از خلاصه‌الحکایات و تاریخ محمودشاهی صدر جهان نام برده و محتوای کتاب تاریخ محمودشاهی را از آغاز آفرینش تا زمان محمودشاه بن احمدشاه بن محمدشاه بن مظفرشاه دانسته که نام مهدی‌الیه است و با اطلاعات دیگر منابع مغایرت دارد (نک: نفیسی، ۱۳۶۳: ۲۴۲/۱). او در جلد دوم همین کتاب نسبت مؤلف را «بلیانی» حدس زده است (همان: ۷۷۴/۲). گلچین معانی، در «تاریخ تذکره‌های فارسی» ضمن معرفی مختصر کتاب تاریخ صدر جهان، به مؤلف، مهدی‌الیه و اثر دیگر مؤلف،

یعنی خلاصه‌الحکایات اشاره کرده است (گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۵۴۵/۲). دکتر محمد معین نیز در مقدمه‌ای که بر «چهارمقاله» نوشته، براساس مقاله «مجمع‌النوادر» (نک: اقبال، ۱۹۳۹) مؤلف و کتاب مجمع‌النوادر را معرفی کرده است (نک: معین، ۱۳۷۷: ۴۴). برزگر در مقاله «فیض‌الله بن‌بنانی»، درباره مؤلف و آثار او بسیار مختصر سخن رانده است (نک: برزگر، ۱۳۸۰، ج ۴، ب ۳: ۲۰۱۰-۲۰۰۹) و در مقاله دیگر خود به نام «محمودشاه یکم گجراتی»، بعد از معرفی مفصل این پادشاه، از «طبقات محمودشاهی صدر جهان» نام برده است (همان: ۲۳۰۱-۲۳۰۵). م. اسماعیل‌پور در مقاله خود به نام تاریخ‌نویسی در شبه‌قاره، «طبقات محمودشاهی» را معرفی کرده و نسخه‌هایی از آن را شناسانده است (نک: اسماعیل‌پور، ۱۳۸۰، ج ۴، ب ۱: ۶۳۹-۷۰۳). علی آل‌داود در مقاله «بنیانی» به معرفی مؤلف، مهدی‌الیه او و بررسی اختلافات بر سر نسبت او پرداخته و آثار او را معرفی کرده است (نک: آل‌داود، ۱۳۸۳: ۶۵۳/۱۲-۶۵۴). برزگر در مقاله «داستان‌سرایی و داستان‌نویسی در شبه‌قاره» از دو اثر دیگر صدر جهان، یعنی مجمع‌النوادر و خلاصه‌الحکایات یاد کرده است (نک: برزگر، ۱۳۸۰، ج ۴، ب ۲: ۱۱۱۶-۱۱۴۵). نجمه زارع بنادکوکي و همکارانش در مقاله‌ای با عنوان «گونه‌شناسی لطیفه از قرن هشتم تا دهم هجری به‌انضمام معرفی دو نسخه‌خطی»، ضمن معرفی ژانر لطیفه و چگونگی شکل‌گیری و رشد آن با استناد به آثار باقی‌مانده، دو نسخه‌خطی به نام‌های مجمع‌الطایف ملّا محرمی و مجمع‌النوادر بنیانی/بنیانی را نام برده‌اند که به نظر آنان از لحاظ مضمون و ساختار، بر آثاری مانند لطائف‌الطوائف از علی صفی تأثیر گذاشته‌اند (نک: زارع بنادکوکي و همکاران، ۱۴۰۰: ۸۸-۱۱۲). رعنا جوادی و همکارانش در مقاله‌ای با عنوان «شیوه پردازش و تأثیرپذیری بنیانی در نقل روایات و حکایات مجمع‌النوادر از نثرالدرر المحاضرات آوی»، به معرفی مختصر مجمع‌النوادر پرداخته‌اند و دو اثر مذکور را در سطوح «عناوین نوادر، حکایات، نقل متوالی حکایات و آیات، احادیث و ضرب‌المثل‌ها» با یکدیگر مقایسه کرده و درنهایت کتاب مجمع‌النوادر را متأثر از نثرالدرر دانسته‌اند (نک: جوادی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۷۰-۱۵۵).

۲- معرفی مؤلف

فیض‌الله بن زین‌العابدین بن حسام بنیانی/بنیانی، از صاحب‌منصبان بلندپایه دربار محمودشاه بیگرا، پادشاه گجرات، بوده است. تاریخ تولد او را عبدالرحی حبیبی در حدود سال ۸۵۰ ق حدس زده (حبیبی، ۱۳۴۱: ۱۰)، اما از تاریخ وفات و محل تولد و مرگ او اطلاعاتی به دست نیامده است. مؤلف که به سمت قاضی‌القضاتی و لقب «صدر جهانی» نائل شده بود، به عنوان سفیر سیاسی پادشاه به شهرهای مختلف هند سفر می‌کرد. افزون بر مشاغل سیاسی، او با نگارش «طبقات/تاریخ محمودشاهی»، به عنوان یکی از تاریخ‌نگاران سرشناس سده دهم هند نیز شناخته می‌شود (آل‌داود، ۱۳۸۳: ۶۵۳/۱۲؛ برزگر، ۱۳۸۰، ج ۴، ب ۳: ۲۰۰۹).

۱-۲ نام و نسب مؤلف

او در دیباچه مجمع‌النوادر، خود را اینگونه معرفی کرده است: «فیض‌الله بن زین‌العابدین بن حسام بنیانی المخاطب به ملک‌القضات صدر جهان» (بنیانی/بنیانی، ۹۳۰: ۴ پ). نام او در ابتدای هر چهار نسخه دستیاب به همین شکل آمده، با این تفاوت که در نسخه مجلس شورای اسلامی (بنیانی/بنیانی، بی تا: ۳ پ) و نسخه دست‌نویس نورعثمانیه (بنیانی/بنیانی، ۱۰۲۵ ق: ۱ پ)، «بنیان» که احتمالاً نام شهر یا منطقه‌ای است، «بنان» کتابت شده است و در نسخه کتابخانه موزه ملی پاکستان، «نام جد نویسنده هشام آمده است و نسبت او را بنیانی نوشته‌اند» (نوشاهی، ۱۳۶۲: ۶۸۶).

نام دقیق شهر یا منطقه‌ای که نویسنده به آن منسوب است و محل دقیق آن، معلوم نیست. زمخشری «بنان» را نام موضعی دانسته و توضیح دیگری درباره آن نمی‌گوید (زمخشری، ۱۴۱۹ ق: ۵۳). یاقوت حموی «بنان» را اینگونه معرفی کرده: «بالتفتح ثم السكون و باء أخرى، قال الحفصی: بنان منهل بالیمامه من الدهناء به نخل لبنی سعد؛ و أنشد: قد علمت سعد بأعلى بنیان/

یوم الفریق، و الفتی رَعْمَان» (حموی، ۱۳۹۷ ق: ۴۹۷/۱). او همچنین می‌گوید «بنیان»، روستایی در یمامه است که بنوسعد بن زید مناة بن تمیم در آنجا منزل گزیده و «بنیان» روستایی بین فارس و اصفهان و خوزستان و از نواحی خوزستان است (همان: ۵۰۲).

عبدالحی حبیبی در توضیحاتی که بر کتاب طبقات ناصری نوشته، ضبط «بنیان» را پذیرفته است و آن را منطقه‌ای بین غزنه و ملتان می‌داند. او «بنیان» تاریخی را همان «بنون»^۱ کنونی می‌داند؛ شهری که برپایه نظر او، هم از احاطه جغرافیایی و هم از نظر نام، با «بنیان» شباهت دارد؛ یعنی بین کرمان (منطقه‌ای بین غزنه و مجاری رود سند حبیبی، ۱۳۴۱: ۳۵۴/۲) و رود سند قرار دارد (همان: ۳۶۵/۲) که ممکن است خانواده او حدود سال ۷۰۰ ق از این منطقه به هند مهاجرت کرده باشند (همان: ۱۰).

نذیر احمد به مناسبتی نوشته است که دکتر باقرعلی ترمذی هنگامی که در کتاب جمعة الشہیہ، مولانا عبدالملک بنبانی را معرفی می‌کند، درباره بنبان می‌گوید: «بنبان ولایتی است مابین خراسان و ملتان و این جماعتی که به ملک گجرات به بنبانیان مشهورند، از آنجا آمده‌اند و ایشان از حضرت عبداللہ بن عباس اند.» همچنین در ادامه شیخ صدرالدین و شیخ منہاج‌الدین (ر.ک: خاندان مؤلف) و فیض‌الله بنبانی و سه اثر او، یعنی دستورالحفاظ، خلاصۃ الحکایات و تاریخ صدر جهان را نام می‌برد (Nazir Ahmad, 1956: 345).

احمد منزوی، مطلب مذکور را در پاورقی صفحه ۵۶۶ از جلد دوم کتاب «ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری» بیان کرده و نوشته است که: «شاید نتوان به این سخن جداً اعتماد کرد؛ اما به‌رحال سخن یاقوت نیز بر اینکه بنبانیان با منہل و الیمامه پیوند داشته‌اند، قابل پذیرش نیست. بنبانی دیگر، شاهنوازخان هاشمی بنبانی دهلوی می‌باشد» (استوری، ۱۳۶۲: ۵۶۶/۲). سعید نفیسی با تأکید بر اینکه نسبت او را گاه «بنبانی» و گاه «بنیانی» نوشته‌اند، حدس زده است که «شاید در اصل، بلیانی بوده باشد که بدین‌گونه تحریف کرده‌اند» (نفیسی، ۱۳۶۳: ۲۴۲/۱ و ۷۷۴/۲).

اسماعیل پاشا بغدادی، نام مؤلف را «البنانی» نوشته و در معرفی او آورده است: «فیض‌الله بن زین العابدین البنانی المقری کان حیاً سنۃ ۹۰۲ صنف دستورالحافظ» (بغدادی، ۱۴۰۲ ق: ۸۲۳/۵).

عمررضا کحاله نیز در «المعجم المؤلفین» به نقل از بغدادی و بروکلان، مؤلف را «فیض‌الله بن زین العابدین بنانی» معرفی می‌کند و در توضیح آن می‌نویسد: «مقریء من آثاره: دستورالحافظ فی تفسیر القرآن العظیم» (کحاله، ۱۴۱۴ ق: ۶۳۳/۲). نقل‌ها و گفته‌های گوناگون که هر کدام «بنبان» یا «بنیان» یا «بنان» را برپایه مستندات صحیح می‌دانند، قضاوت را درباره ریشه و شکل صحیح آن واژه مشکل می‌سازد. به‌رحال چون قدیمی‌ترین نسخه دستیاب، گاهی «بنیان» و گاهی «بنبان» ضبط شده، تا به دست آمدن اطلاعات بیشتر هردو را همپای یکدیگر آورده‌ایم.

۲-۲- خاندان مؤلف

در منابع موجود، اطلاعات زیادی درباره «صدر جهان» و خاندان او وجود ندارد. مطابق با گفته خودش، همه پیشینیان او از جمله مؤلفان و کاتبانی بودند که به نام سلاطین ماضیه گجراتی قلم‌فرسایی می‌کردند (بنیانی/بنبانی، ۹۳۰: ۲ پ). او سه تن از افراد خاندانش را که نویسنده بودند، یاد کرده است. یکی از آنان، «فرجد» او، احتمالاً پدر پدر بزرگش، صدرالعلماء بدرالمحققین قاضی صدرالدین بنیانی/بنبانی است که «تفسیر بحر المعانی»، «شرح کافیه کفایة الکافیه»، «شرح وافی نحو کافی»، «شرح قصیده

۱. لفظ «بنون»، نام دره‌ای است منسوب به قبیله «بنوچی»، از قبایل افغانی که نژادی مختلط دارند. سراسر این دره را خرابه‌هایی از زمان‌های قدیم فرا گرفته است. بنابر روایات محلی، سپاه محمود غزنوی به این ناحیه حمله‌ور شد و همه دژهای هندوان را در آنجا زیر و زبر کرد. یک قرن بعد، عشایر کوهستان‌های مجاور، یعنی بنوچی‌ها، مروّت‌ها و نیازائی‌ها در این دره ساکن شدند (بزمی انصاری، ۱۳۷۷: ۴۰۸). برای اطلاع بیشتر از موقعیت جغرافیایی «بنون»، بنگرید به: عبدالحی حبیبی، «نوم ورکی مورخان: فیض‌الله بنیانی مورخ عالم اولیکوال»، آریانا، سال ۲۰، شماره ۱۲ (جدی: ۱۳۴۱)، ۷-۹؛ پرویز امین، «بنو»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، (تهران: ۱۳۸۳)، ۱۲/۶۱۹-۶۲۰.

کعب زهیر»، «شرح قصیده بُرده»، «شرح قصیده قاضی عبدالمقتدر»، «شرح قصیده امالی» و «شرح علل خلیلی»، از جمله آثار اوست (همان: ۱۹۲ ر). همچنین او یکی از مجالس قضاوت پدر بزرگ خود را در قالب یکی از حکایت‌های کتاب به تصویر کشیده و او را «قاضی حسام بن صدر المخاطب به ملک القضاء صدر جهان» معرفی کرده است (همان: ۸۴ پ-۸۵ ر). براساس آگاهی‌های به دست آمده می‌توان نتیجه گرفت که «قاضی القضاتی» و «صدر جهانی» در خاندان بنیانیان/بنیانیان موروثی بوده و فیض‌الله در خاندانی عالم و اهل کتاب، تربیت یافته بود. شخصیت بعدی از این خاندان، مولانا منهاج بن صدر بنیانی/بنیانی نام دارد که نسبتش با مؤلف مشخص نیست. او حدود هشتاد اثر تألیف کرده و به سلاطین گجراتی تقدیم داشته که شماری از آن‌ها شامل «شرح بخاری»، «شرح مسلم»، «شرح عین العلم»، «شرح فصوص» و «شرح منار» می‌شود (همان: ۱۹۲ ر).

۳- آثار مؤلف

نویسنده در دیباجه مجمع‌النوادر از دو اثر خود، یعنی دستورالحفاظ و خلاصه‌الحکایات یاد کرده و گفته که چندین اثر دیگر به فارسی و عربی، به نظم و نثر، نیز دارد؛ اما نامی از آنان نبرده است.

۳-۱- دستورالحفاظ: صدر جهان از این اثر در دیباجه مجمع‌النوادر نام برده است و به احتمال زیاد منظور عمررضا کحاله از کتاب «دستورالحافظ»، همین کتاب است.

۳-۲- خلاصه‌الحکایات: همان‌طور که از نام کتاب برمی‌آید، اثری شبیه به مجمع‌النوادر است که نسخه‌ای از آن در کتابخانه دیوان هند به شماره ۳۷۳۰ شناسایی شده است (استوری، ۱۳۶۲: ۲/۵۶۷). همچنین نسخه‌ای به همین نام و بدون اسم نویسنده در فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان معرفی شده است که دست‌نویس آن در کتابخانه‌الریاض لاهور نگهداری شده (منزوی، ۱۳۶۵: ۶/۱۱۰۴) و از نظر نام‌گذاری ابواب، مشابه مجمع‌النوادر است، ولی از ابتدا و انتها افتادگی دارد (همانجا). شاید به همین دلیل است که فهرست‌نویس نام نویسنده را ذکر نکرده است؛ از این رو نمی‌توان به‌طور قطع این نسخه را اثر بنیانی/بنیانی دانست.

عبدالحی حبیبی گفته که مؤلف، نام این دو کتاب را در مقدمه «طبقات محمودشاهی» نیز نوشته است (حبیبی، ۱۳۴۱: ۱۱).

۳-۳- تاریخ یا طبقات محمودشاهی: این کتاب، مشهورترین اثر فیض‌الله بنیانی/بنیانی است که برخی از محققان آن را «تاریخ صدر جهان» نیز خوانده‌اند (اسماعیل‌پور، ۱۳۸۰، ج ۴، ب ۱: ۶۴۶). این کتاب، تاریخی است عمومی که در سال ۹۰۷ ق، صدر جهان آن را هنگامی که به‌عنوان سفیر سیاسی در بیدر ساکن بوده، نگاشته و به محمودشاه بیگرا پیشکش کرده است. این اثر، تاریخ آفرینش را از حضرت آدم تا زمان محمدشاه بن مبارک بن خضرخان (۸۳۷-۸۴۷)، از پادشاهان دهلی، در چهار مقاله گرد آورده است^۱ (همانجا). استوری نوشته است که او تاریخ را از ابتدای آفرینش تا سده یازدهم قمری روایت کرده است (استوری، ۱۳۶۲: ۲/۵۶۷). عبدالحی حبیبی این اثر را ادامه کتاب طبقات ناصری از جوزجانی دانسته و نثر آن را روان و مقتبس از نثر قدیم فارسی گزارش کرده است (حبیبی، ۱۳۴۱: ۱۰؛ حبیبی، ۱۳۳۲: ۳۵). به نظر می‌رسد تاریخ محمودشاهی نخستین اثری باشد که تا آن زمان به تاریخ کشور مصر و سوریه پرداخته است. همچنین اطلاعات تازه‌ای که این اثر در بخش پادشاهان دهلی ارائه کرده، کتاب را در نوع خود ممتاز و درخور اعتنا کرده است (اسماعیل‌پور، ۱۳۸۰، ج ۴، ب ۱: ۶۴۶)، تا آنجا که بخش ذکرشده با مقدمه انگلیسی و تصحیح اقتدار حسین صدیقی در ۱۹۸۸ م در علیگر به چاپ رسیده است (همانجا).

۱. برای اطلاع از نسخه‌های شناخته‌شده از این کتاب، بنگرید به: احمد منزوی، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، (تهران: ۱۳۵۳)، ۴۱۱۲/۶؛ برزگر، «فیض‌الله بنیانی»، دانشنامه ادب فارسی، (تهران: ۱۳۸۰)، ۴ (بخش ۳)، ۲۰۰۹؛ علی آل‌داود، «بنیانی»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، (تهران: ۱۳۸۳)، ۱۲/۶۵۴؛ استوری، ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، (تهران: ۱۳۶۲)، ۲/۵۶۷. در اینجا نام کتاب، «تاریخ صدر جهان» آمده است.

۳-۴- معدن الأسرار: اثری است در ده باب که هر باب چندین فصل دارد و بیشتر موضوعات آن مربوط به روح و جسم و عقل است. در کتاب «فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان»، این اثر با نام «معدن الأسرار: شرح لمعات» ضبط شده که احمد منزوی دو نسخه از آن را معرفی کرده است (منزوی، ۱۳۶۳: ۱۸۴۷/۳-۱۸۴۸).

۴- کتاب مجمع‌النوادر

۴-۱- نام کتاب

نویسنده به‌صراحت، کتاب را مجمع‌النوادر نام نهاده و در دیباچه نوشته است: «و چون سال مذکور [۹۰۳ ق] چهلم سال از جلوس حضرت او بود، این کتاب را بر چهل نادره مرتب گردانیدم و به عدد هر سال نادره‌ای بنوشتم تا جمله این کتاب به مقدمه و خاتمه و چهل نادره مرتب گشت و مجمع‌النوادر نام نهاده آمد» (بنیانی/بنبانی، ۹۳۰: ۶ ر-۶ پ).

نام کتاب و محتوای آن سبب شده است که برخی از پژوهشگران این اثر را وام‌دار مجمع‌النوادر نظامی عروضی بدانند (معین، ۱۳۷۷: ۴۵-۴۶؛ دادبه و آرانی، ۱۳۹۰: ۱۹/۴۶۹). اما تنها دو حکایت «احمد حسن میمندی با لمغانیان» و «گورخان خطایی» از نظر ساختاری و نوع روایت در دو اثر مشابهند؛ بنابراین به‌نظر نمی‌رسد صدر جهان کتابش را با تأثیر از «چهارمقاله» نوشته باشد؛ بلکه می‌توان گفت که این اثر تنها منبع دو حکایتش بوده است.

۴-۲- محتوا و ساختار کتاب

مجمع‌النوادر، مجموعه‌ای از ۵۹۸ حکایت فارسی است که نویسنده در مدت دو ماه گرد آورده و آن‌ها را براساس موضوع در چهل بخش تقسیم کرده و با افزودن دیباچه^۱، مقدمه و خاتمه‌ای برای کتاب آماده کرده است.

دیباچه اثر را از حیث اطلاعاتی که در اختیار مخاطب قرار می‌دهد، می‌توان اصلی‌ترین بخش کتاب دانست. در این قسمت مؤلف به معرفی خود و دیگر آثارش پرداخته و از تاریخ و محل تألیف کتاب، سخن رانده و اثر خودش را به محمودشاه بیگرا تقدیم کرده است. همچنین بخش‌های مختلف کتاب را فهرست کرده که چنین است: مقدمه در بیان فضایل حضرت رسالت‌پناه و خلفای راشدین رضی‌الله عنهم أجمعین، نوادر رسایل عربیه، نوادر سلاطین، نوادر وزرا، نوادر علما، نوادر دبیران، نوادر فضلا، نوادر جوابات، نوادر نکات، نوادر حکما، نوادر نحات، نوادر شعرا، نوادر اقتباس، نوادر کلام انبیا و صحابه و حکماء، بعربیه، نوادر کلام حکماء بالفارسیه، نوادر اتفاقات، نوادر انقلاب زمانه، نوادر حیل، نوادر الفرج بعد الشدة، نوادر اعراب و دهاقین، نوادر تعبیر خواب، نوادر اسخیا، نوادر بخلا، نوادر صبیان، نوادر زنان، نوادر قصاص، نوادر تصحیفات، نوادر مصلیان، نوادر متنبیان، نوادر طفیلیان، نوادر سیالان، نوادر ابوالعینا، نوادر ابن جصاص، نوادر اشعب طماع، نوادر مزید، نوادر کذب، نوادر معلّمان، نوادر احمقان، نوادر مجانین، نوادر مزاح، نوادر حکایات متفرقه، خاتمه در سبب تألیف این کتاب و دعای پادشاه اسلام خلد الله تعالی ملکه و سلطانه.

مؤلف در مقدمه، احادیث، روایات و وقایع تاریخی مربوط به پیامبر ﷺ و چهار خلیفه را جمع کرده است. به‌نظر می‌رسد او در تدوین این بخش، منابع اهل سنت را پیش چشم داشته؛ زیرا محتوای وقایع مربوط به دوران بعد از وفات پیامبر ﷺ، یعنی واقعه سقیفه، وقایع دوران ابوبکر و رخدادهای دوران عمر که از آن‌ها به «کرامت» یاد کرده، به روایت این منابع نزدیک‌تر است.

۱. این بخش در اصل نسخه، عنوانی ندارد و در فهرستی که خود مؤلف از بخش‌های کتابش تنظیم کرده نیز ذکر نشده است. فقط چون در حکم پیشگفتاری برای کتاب است، «دیباچه» نامیده شد.

صدر جهان در نام‌گذاری چهل نادره احتمالاً از کتب مشابه عربی مانند نثرالدّر الگو گرفته و سعی کرده نوادر را باتوجه‌به موضوع‌شان مرتب کند؛ اما درنهایت نظمی در فصل‌بندی کتاب به چشم نمی‌خورد. اکثر مطالب کتاب از منابع عربی انتخاب شده‌اند که مؤلف آن‌ها را با رعایت دستور زبان فارسی و با انتخاب لغات مناسب به فارسی برگردانده است. او بیشتر ابیات و عبارات عربی را نیز ترجمه کرده که شیوه ترجمه او در این قسمت، واژه‌به‌واژه بوده است. همچنین گاهی در پایان حکایات به‌سیاق فرهنگ‌نویسان، برخی از لغات عربی را به‌همراه ترجمه فارسی آن‌ها فهرست کرده است. بااینکه اکثر حکایات از رهگذر ترجمه به متن راه یافته‌اند، از دخل و تصرف نویسنده به‌دور مانده‌اند. مؤلف، تنها حکایات را کوتاه و اشعار فارسی و عربی آن‌ها را یا حذف نموده یا با اشعار دیگر جایگزین کرده است؛ البته بسیاری از حکایات بدون هیچ‌گونه تغییری در کتاب آمده‌اند.

خاتمه کتاب، «در سبب تألیف این کتاب و دعای پادشاه اسلام خلد الله تعالی مُلْکَهُ وَ سُلْطَانَهُ» نامیده شده که مهم‌ترین قسمت آن، معرفی خاندان مؤلف است. او خاندان خودش را مردمانی فاضل و عالم معرفی می‌کند که «در ازمنه سالفه به اسم سلاطین ماضیه -أَنَارَ اللَّهُ بُرْهَانَهُمْ- کتاب‌ها ساختند» (بنیانی/بنیانی، ۹۳۰: ۵ پ) و فیض‌الله بنیانی/بنیانی به ایشان اقتدا کرده و مجمع‌النوادر را نوشته است.

۴-۳- معرفی مهدی‌الیه

محمودشاه بن محمدشاه بن احمدشاه بن مظفرشاه (۸۶۳-۹۱۷ ق)، پادشاه گجرات، نامش فتح‌خان است که به بیگره/بیگرا لقب یافته و صدر جهان یک‌بار در دیباچه و بار دیگر در خاتمه، کتاب را به او تقدیم کرده است. او در سرتاسر کتاب هر جا که از این پادشاه حکایتی نقل کرده، او را «سلطان العهد و الزمان» یا «سلطان الأعظم» خوانده است. محمودشاه در سال ۸۶۳ ق درحالی‌که حدود چهارده سال سن داشت، پادشاه گجرات شد و در شهر احمدآباد به تخت سلطنت نشست. او از همان ابتدا تا پایان حکومت پنجاه و چهارساله‌اش، شاهی مقتدر و بی‌باک بود و برای تثبیت قدرت‌ش، جنگ‌های زیادی را فرماندهی کرد که در رأس آن‌ها فتح‌جونگره و چامپانیر است. او پس از تصرف جونگره، با انگیزه ترویج دین اسلام، قلعه چامپانیر را فتح کرد (۸۸۹ ق) و به‌سبب لطافت آب‌وهوا، پایتخت خود را -که پایتخت پادشاهی گجرات محسوب می‌شد- از احمدآباد به چامپانیر که نام محمدآباد بر آن گذاشته بود، منتقل کرد (برزگر، ۱۳۸۰، ج ۴، ب ۳: ۲۳۰۱-۲۳۰۳).

لقب بیگرا به‌تقلی به‌دلیل همین فتوح و جنگاوری‌ها به او منسوب است؛ چون در لغت هندی گجراتی «بی» را دو گویند و «گره» را قلعه (همان: ۲۳۰۲)، به‌نقل از مرآت سکندری: (۷۱). به روایت دیگر، «بیگره به زبان هندی، گاوی را گویند که شاخ‌های چپ و راست مثل دو دست کسی که به بغل‌گیری گشاده کند، برآمده باشد و بروت‌های سلطان، ستبر و دراز بودند، مثل شاخ‌های مذکور [و ازاین‌رو] در عرف به چنین لقب شهرت داشت» (همانجا، به‌نقل از مرآت سکندری: (۷۱).

گجرات در دوره پادشاهی او به اوج شکوفایی و آرامش خود رسید. او با سرکوب توطئه‌های داخلی و مغلوب‌کردن دشمنان خارجی، سروسامان‌دادن به سپاه و تجهیز آن، احیای باغ‌ها و بستان‌ها و احداث عمارت‌ها و بناها، رفاه را برای مردم به ارمغان آورد (همان: ۲۳۰۴). این آرامش از یک سو و گشاده‌دستی او از سوی دیگر، این کشور را به مقصدی برای شاعران و دانشوران تبدیل کرد. از میان دانشمندان و نویسندگانی که گجرات را برای سفر یا اقامت برگزیدند، می‌توان به هبه‌الله شاه میر شیرازی حسینی^۱ و یوسف بن احمد بن محمد بن عثمان اشاره کرد (همان: ۲۳۰۵). همچنین آثار زیادی باتوجه‌به نام این

۱. هبه‌الله بن عطاءالله حسینی شیرازی معروف به «شاه میر»، از علمای سده نهم هجری است که از میان آثار او می‌توان به: اسنی‌الکواشف فی شرح‌المواقف، المحاکمة علی شرح‌الشمسیة فی المنطق، رساله فی الهیئة، رساله فی اصول‌الحديث، رساله فی المسلسلات، شرح تهذیب المنطق و الکلام، لوامع البرهان فی قدم القرآن و نیز اخلاق علایی اشاره کرد (یاحقی و ساکت، ۱۳۸۹: ۹).

پادشاه نوشته شده‌اند؛ از جمله: طبقات محمودشاهی از ملّا عبدالکریم نیم‌دهی، مآثر محمودشاهی از عبدالکریم نیم‌دهی، تاریخ صدر جهان/تاریخ محمودشاهی/طبقات محمودشاهی از ملک‌القضات صدر جهان فیض‌الله بنیانی/بنیانی و نیز مآثر محمودشاهی از شمس‌الدین زیرک شیرازی (همان: ۲۳۰۵-۲۳۰۴).

۴-۴- محل تألیف کتاب

صدر جهان در دیباچه کتاب می‌گوید: «و شروع تألیف این کتاب و اتمام آن در شهر مکرّم محمدآباد المعروف به قلعت چانپانیر بود» (بنیانی/بنیانی، ۹۳۰: ۶ پ). قلعه چامپانیر/چمپانیر/چانپانیر/چانپانیر که به مناسبت درختان «چمپا»، به این نام خوانده می‌شود، در شمال شرقی پاواگره قرار داشت (اسلم بیگ، ۱۳۸۶: ۶۷۲/۱۱) «و آن حصار است واقع در بالای کوهی از غایت رفعت سر از گریبان فلک‌الأعظم برآمده» (استرآبادی، ۱۳۹۴: ۷۶/۴) که تنها ویرانه‌هایی از آن در بخش پنج محال بمبئی باقی مانده است (اسلم بیگ، ۱۳۸۶: ۶۷۲/۱۱).

در سال ۸۸۹ ق پس از حمله محمود بیگرا به چمپانیر و نابودکردن بت‌ها و بت‌خانه‌ها، «نام آن را به نام خواجه کاینات بنا کرد و موسوم به محمدآباد گردانید» (استرآبادی، ۱۳۹۴: ۷۹/۴). از این تاریخ به بعد این شهر به نام محمدآباد چمپانیر شهرت یافت و پایتخت سیاسی سلاطین گجرات شد. اینکه بعضی از پژوهشگران، محل تألیف کتاب را محمدآباد بنارس دانسته‌اند «منزوی، ۱۳۶۳: ۱۸۴۷/۳؛ نفیسی، ۱۳۶۳: ۲۴۲/۱»، اشتباه است؛ زیرا بنارس در زمان اورنگ‌زیب (حک. ۱۰۶۸-۱۱۱۸) به نام محمدآباد شهرت پیدا کرد (سیدحسین‌زاده، ۱۳۸۳: ۵۶۵/۱۲)؛ یعنی حدود یک قرن بعد از حکومت محمود بیگرا و بعد از سفارت صدر جهان در محمدآباد چمپانیر.

۵- نسخه‌شناسی

براساس فهرست‌های نسخ خطی، شش دست‌نویس از مجمع‌النوادر شناخته شده که عبارت‌اند از:

۱-۵- دست‌نویس موزه ملی پاکستان

این نسخه با شماره N.M.1973-154/3 در موزه ملی پاکستان در کراچی نگهداری می‌شود که چنین معرفی شده است: «نستعلیق ریز و خوش، سده ۱۰ هـ عنوان‌ها شنگرف، در هامش دوم «جامع‌الحکایات» نگاشته است، گ ۱-۴۸۶، در این نسخه نام جدّ نگارنده «هشام» آمده است و نسبت او «نبهانی» نوشته‌اند» (نوشاهی، ۱۳۶۲: ۶۸۶).

۲-۵- دست‌نویس کتابخانه ریاض

این دست‌نویس که در کتابخانه ریاض لاهور محفوظ است، در کتاب «فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان»، اینگونه معرفی شده: «نستعلیق، تاریخ یاد نشده، ۴۴۴ ص، از آغاز افتاده» (منزوی، ۱۳۶۵: ۹۶۷/۶). به‌غیراز دو نسخه مذکور که اطلاعات به‌دست‌آمده از آن‌ها محدود به فهرست‌ها است، چهار نسخه دیگر دستیاب شده‌اند که عبارت‌اند از:

۳-۵- دست‌نویس کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور

این نسخه خطی که با شماره ۴۷۳۴/۱۶۸۱ در کتابخانه دانشگاه پنجاب پاکستان نگهداری می‌شود، «در حدود سال ۱۳۱۵ از قندهار به لاهور برده شد و مرحوم شیرانی آن را در کتابخانه خود داخل کرد» (حبیبی، ۱۳۳۲: ۳۶). این دست‌نویس، قدیمی‌ترین نسخه دستیاب‌شده از کتاب مجمع‌النوادر است که حدود ۳۰ سال پس از تألیف کتاب، یعنی در ۲۵ رجب سال ۹۳۰ ق به قلم عبدالقادر قریشی نوشته شده و رقم کتابت آن چنین است: «وقع الفراغ من تسوید هذا المختصر فی الخامس و

العشرین من رجب سنین ثلاثین و تسعمائة کاتب حروف خواجه عبدالقادر بن محمود قریشی». این نسخه در کتاب «فهرست مخطوطات شیرانی»، با عنوان «یگانه نسخه دنیا» معرفی شده است (بشیرحسین، ۱۹۶۸ م: ۸۰/۱).

جلد این نسخه مقوایی است که سجاغ و عطف قهوه‌ای تیره دارد. صفحات آغازین نسخه با مطالبی در فواید حیوانات از «عجایب المخلوقات» آغاز می‌شود که به خطی متفاوت با خط کاتب نوشته شده است. در این نسخه که به خط نسخ ناپخته‌ای کتابت شده، تعداد سطور در هر صفحه متفاوت است. تمامی صفحات رکابه دارند. نشانی از رطوبت و ترمیم اوراق دیده می‌شود که سبب شده رکابۀ بعضی از صفحات از بین برود. عناوین فصل‌ها و نیز واژه‌هایی مانند «بیت»، «قطعه»، «شعر» و... و نیز علایم، همه به شنگرف است و تزیین و آرایش دیگری ندارد. عنوان فصل‌ها با خط درشت‌تری نسبت به متن نوشته شده‌اند که در مواردی، کاتب، عناوین را در هامش به صورت عمودی، به شنگرف کتابت کرده است. در هامش بعضی از صفحات، با خطی متفاوت، حکایات و اشعار گوناگون و احادیث مرتبط با متن نوشته شده که در پایان برخی از این نوشته‌ها عبارت «لطائف» به چشم می‌خورد که منظور کتاب لطائف الطوائف است و نشان می‌دهد این حواشی، بعد از کتابت نسخه به آن افزوده شده‌اند. خود کاتب نیز متن را در هامش، تصحیح یا جافتادگی آن را کامل کرده و معنی برخی از کلمات یا شکل خوانش آن‌ها را نوشته و عباراتی نظیر «حکایت عجیبه» و «لطیفه عجیب» را در کنار برخی از حکایات مرقوم کرده است. در حکایاتی که نویسنده خود دیده و شنیده، عبارت «این مؤلف» خط خورده و به جای آن عباراتی مانند «چند کس از فضلا»، «یک دوستی» و... در هامش نوشته شده است (بنیانی/بنیانی، ۹۳۰: ۹۰، ۸۸ ر و...). همچنین القاب و عناوینی که مؤلف برای پادشاه و شخصیت‌های دیگر حکایاتش به کار برده، خط زده شده‌اند (همان: ۸۶، ۸۹ ر و...).

۵-۴- دست‌نویس کتابخانه آصفیه هند

تصویر این دست‌نویس به شماره ۵۵۹۲ در مرکز میکروفیلم نور نگهداری می‌شود. این نسخه بدون ترقیمه بوده و کاتب و تاریخ کتابت آن مشخص نیست؛ اما بررسی خط و نوع کاغذ نشان می‌دهد که نسخه متأخر بوده و متعلق به قرن دوازدهم یا سیزدهم قمری است. این نسخه در ۱۳۸ برگ ۱۹ سطری و به خط نستعلیق استنساخ شده است و تمامی صفحات آن رکابه دارند. عنوان‌ها و علایم به شنگرف هستند و در برخی از فصل‌ها بالای آیات قرآن نیز خطی به شنگرف کشیده شده است. عبارات عربی و برخی از آیه‌های قرآنی نیز مشکول هستند. در هامش اوراق نسخه، حکایات و اشعار مرتبط و گاه بی‌ارتباط با موضوع، با خط دیگر افزوده شده‌اند (همان، بی تا: ۶۲، ۷۰، ۷۱، ۱۲۶ ر). علاوه بر این، در هامش بیشتر صفحات، برخی از کلمات و عبارات عربی ترجمه شده‌اند. همچنین نویسنده گاه واژه‌های عربی را با توجه به فرهنگ «قاموس المحيط» شرح کرده که این موارد را با علامت «قم» یا «ق» مشخص کرده است.

۵-۵- دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی

این دست‌نویس یکی از نسخ اهدایی ناصرالدوله مجید فیروز به کتابخانه مجلس شورای ملی است که هم‌اکنون با شماره ۸۸ فیروز در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. نسخه ترقیمه ندارد و نام کاتب و تاریخ کتابت آن معلوم نیست؛ اما فهرست‌نگار از روی قراین نسخه‌شناختی، احتمال داده که تاریخ کتابت نسخه، قرن دوازدهم قمری است (حائری، ۱۳۵۷: ۱۸۰/۲۱). این دست‌نویس در میان نسخ دستیاب‌شده، از نظر فیزیکی بیشترین آسیب را دیده است. آثار رطوبت در برگ‌های نسخه دیده می‌شود و جلد آن مندرس شده است. جلد آن تیماجی به رنگ مشکی است که اثر ترنج و سرترنج روی آن به‌سختی قابل تشخیص است. این نسخه با قطع ۲۰/۵×۱۲/۵ دارای ۱۹۰ برگ ۱۵ سطری است که تا برگ ۶۵ به خط نستعلیق و بقیه متن به خط نسخ کتابت شده است. تمامی صفحات این دست‌نویس رکابه دارند. همچنین تمامی علایم و عنوان‌ها و نیز برخی از نام‌های تاریخی، به شنگرف نوشته شده و در برخی از فصول، بالای اسامی اشخاص و آیات قرآن و عبارات عربی،

خطی به شنگرف کشیده شده است. در هامش این نسخه نیز گاهی کاتب، غلط‌های راه‌یافته به متن را تصحیح کرده است. افزون بر این، گاهی با خطی غیر از خط کاتب، اشعار و حکایاتی در هامش نوشته شده است. همچنین در صفحات آغازین و پایانی نسخه، متونی به زبان ترکی، عربی و فارسی در موضوعات گوناگون و نیز اشعاری از سعدی و جامی به چشم می‌خورد.

۵-۶- نسخه کتابخانه نورعثمانیه

این دست‌نویس به شماره ۴۲۱۲ در کتابخانه نورعثمانیه ترکیه محفوظ است. کاتب آن عبدی البغدادی است که کتابت آن را در ۱۲ ربیع‌الآخر ۱۰۲۵ ق به پایان رسانده و در ترقیمه نوشته است: «قد تمت هذه النسخة المباركة في ثاني عشر ربيع الآخر من شهر سنة خمس وعشرين وألف على يد أضعف العباد عبدی البغدادی».

جلد نسخه از نوع ضربی است، از جنس میشن و طبله‌دار، به رنگ قهوه‌ای که ترنج، سرتنج و زنجیره آن مطلقاً است. نسخه شامل ۱۶۱ برگ در ابعاد ۲۶۹×۱۶۷ است و متن آن با ابعاد ۱۷۵×۷۰ در ۱۴ سطر به خط نستعلیق عالی استنساخ شده است (حسینی، ۱۳۹۳: ۶۰۰). تمامی صفحات نسخه براساس رکابه تنظیم شده‌اند. تنها در هامش سه برگ (۲۳ ر، ۸۱ ر، ۹۱ ر)، متن کتاب با قلمی متفاوت تصحیح شده که مطالب افزوده، بیش از چند کلمه نیست.

در صفحه اول نسخه، نشان دو مهر و یادداشت وقف دیده می‌شود. مهر اول که متعلق به عثمان بن مصطفی است (همانجا)، مخدوش شده و طغرای این پادشاه در قسمت پایین مهر به‌سختی قابل تشخیص است. متن وقف‌نامه نشان می‌دهد که نسخه وقف کتابخانه «السلطان ابوالإرشاد عثمان‌خان بن السلطان مصطفی‌خان» شده و در پایین متن، مهر ابراهیم‌خان حنیف، مفتش اوقاف حرمین الشریفین، درج شده است.

این نسخه برخلاف نسخ پیشین، مزین به سرلوحه‌ای مطلقاً به زر است و اوراق آن نیز جدول‌بندی شده با جدول‌های شش تایی است که به شنگرف، زنگار، لاجورد و طلایی کشیده شده‌اند و اشعار فارسی و عربی نیز در جدول‌هایی با همین مشخصات آورده شده و گاه به‌صورت چلیپا درآمده‌اند. عناوین فصل‌ها و ابیات، آیات قرآن، برخی از عبارات عربی، علایم و نام بعضی از افراد در این نسخه به شنگرف کتابت شده است. آثار ترمیم در بعضی از صفحات به چشم می‌خورد؛ ولی درکل نسخه‌ای تمیز بوده و از آسیب به‌دور مانده است. این نسخه احتمالاً از تبریز به ترکیه برده شده است (همانجا).

۶- ویژگی‌های سبکی اثر

نثر مجمع‌النوادر را می‌توان پیرو نثرهای ساده زبان فارسی به شمار آورد. صدر جهان به‌ندرت لغات و ترکیبات دشوار و ناشناخته به‌کار برده، اما هر جا که ترجمه دست او را نبسته و خود زمام سخن را به دست گرفته، سعی کرده تا وجه ادبی متن را پررنگ‌تر کند. به همین دلیل زیبایی‌های ادبی در دیباچه و خاتمه نمود بیشتری دارند. در این بخش، مختصات سبکی اثر در دو سطح زبانی و ادبی بررسی شده است:

۶-۱- سطح زبانی

۶-۱-۱- **سطح لغوی:** ازجمله ویژگی‌های برجسته اثر در سطح واژگان، استفاده مؤلف از واژگان هندی‌ای است که بسامد کمی دارند و تنها در حکایاتی به‌کار رفته‌اند که مؤلف خود راوی آن‌ها بوده است. ازجمله چنین واژگانی است: تراپه (تراپه) (در متن، آن را اینگونه معنا کرده که چیزی است مثل جهاز که از چوب و نی سازند) (همان: ۴۹ ر)، برشکال (= فصل باران هند) (بنیانی/بنانی، بی‌تا: ۳۴ ر^۱)، کروه (= واحد مسافت) (همان، ۹۳۰: ۸۶ ر). همچنین لغات و ترکیبات کم‌کاربرد زبان فارسی نیز در متن به چشم می‌خورد که شماری از آن‌ها عبارت‌اند از: گاهی (= هیچ‌وقت؛ «گاهی دست او بدست زنی بیگانه نرسیده

۱. این واژه در نسخه پنجاب اشتباه کتابت شده، به همین دلیل به شماره برگ نسخه آصفیه ارجاع داده شده است.

است» (همان: ۸ پ)، کتاب (= نامه) (همان: ۷ ر)، غرذل (همان: ۹ پ)، آودر (= برادر پدر) (همان: ۱۰ ر)، عاشر (= عشر گیرنده که بر راه‌ها و شوارع مأمور است) (بنیانی/بنیانی، ۹۳۰: ۱۴ پ)، طرح کردن (= کم/کسر کردن؛ «چون از سیصد شصت طرح کنی نه که دویست چهل بود») (همان: ۳۱ پ)، بسته‌شدن (= ساکت‌شدن؛ «چون بدین آیت رسید اَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا بسته شد») (همان: ۳۴ ر)، الزام‌خوردن (= معترف‌کردن کسی به ناتوانی‌اش؛ «هیچ جواب ندانست و گفت: گاهی چنین الزام نخورده بودم») (همان: ۵۱ ر)، دمه (= آلتی که بدان آتش افروزند) (همان: ۶۱ پ)، از سر کردن [کاری را] (= مجدد انجام‌دادن) (همان: ۶۹ پ)، تعصب‌کردن (= جانب‌داری کردن) (همان: ۷۲ ر)، مجبوس (= مَخْنُث) (همان: ۱۰۳ پ)، اصدارکردن (همان: ۱۰۳ پ)، وام توختن (همان: ۱۱۶ پ)، نهارشکستن (= ناشتایی خوردن؛ «برای نماز بیرون آمدم. دیدم که او همچنان می‌خورد. گفتم: نهار می‌شکنی؟ گفت: نه، من هنوز خواب نکرده‌ام») (همان: ۱۵۷ پ).

۶-۱-۲- سطح نحوی

۶-۱-۲-۱- ازجمله ویژگی‌های خاص نحوی نثر، گذراساختن افعال با پسوند گذراساز «انید» است که گاه افعال نو یا کم‌کاربرد به این روش ساخته شده‌اند؛ مثلاً: «یک پیمانه جو به صد درم آرانیدم و اسب خود را خورانیدم» (همان: ۷۹ ر)، «شب در دمشق، بر در هشام رسیدم و خبر خود کنانیدم» (همان: ۱۸۸ ر)، «این کتاب را بر چهل نادره مرتب گردانیدم» (همان: ۶ پ).

۶-۱-۲-۲- به‌کاربردن «ی» استمرار و «ی» شرط؛ مانند: «اگر بعد قسمت، چیزی فاضل بماندی، تا که از خود جدا نکردی، در خانه بازنگشتی. دعوت حرّ و عبد اجابت کردی و هدیه قبول کردی و از آن بخوردی، اگرچه یک جرعه شیر بودی یا ران خرگوش و او را بدان مکافات کردی و هرچه ماحضر بودی، تناول کردی...» (همان: ۸ پ).

۶-۱-۲-۳- جداکردن پیشوند «نه» منفی‌ساز فعل برای تأکید؛ مانند: «چون از سیصد، شصت طرح کنی، نه که دویست و چهل بود» (همان: ۳۱ پ)، «اگر عبدالجبار، نه کاتب ابوعلی بودی» (همان: ۴۲ پ)، «نه اکنون حاجب را گفتی که مردی‌ام از عرب» (همان: ۵۱ ر).

۶-۱-۲-۴- مطابقت صفت و موصوف؛ مانند: «ازمنه سالفه» (همان: ۵ پ)، «چهار الفاظ» (همان: ۷۷ پ)، «اشعار فایقه» (همان: ۷۹ پ).

۶-۱-۲-۵- کاربرد گهگاهی «اندر» و «اندرون» به‌جای «در» و «درون».

۶-۱-۲-۶- کاربرد «مر» همراه با «را» برای مفعول صریح؛ مانند: «بزرگی مر اهل زمانه را تحریض می‌کند» (همان: ۵ ر)، «بعضی ما مر بعضی را به خدایی نگیرند» (همان: ۷ پ)، «بگرداند تو را پستی مر کسی را که تو را دوست دارد» (همان: ۲۳ پ).

۶-۱-۲-۷- به‌کاربردن حروف در معانی گوناگون:

- «را» در معنی حرف اضافه «به»: «این سخن موسی را رسید» (همان: ۷۴ پ)، «آنکه تو را سیصد دینار بدهم» (همان: ۷۶ پ)، «عوض آن، ده جامه تو را دهم» (همان: ۷۴ پ)

- «را» در معنی حرف اضافه «برای»: «ای نیکبخت، این جای را چه مهیا کرده‌ای و اشارت به قبر وی کرد» (همان: ۷۵ ر)، «هرآینه این را مثلی گویم» (همان: ۶۳ ر)

- «را» در معنی حرف اضافه «از»: «والی یکی را پرسید» (همان: ۶۱ ر)

- کاربرد «را»ی فک اضافه: «هرکه را حال این باشد» (همان: ۷۸ پ)، «خواجه بزرگ، احمد بن الحسن المیمندی را بر ایشان دل بسوخت» (همان: ۳۰ ر)

- «با» در معنی «به»: «راست بگو که با تو چه گفته بود» (بنیانی/بنبانی، ۹۳۰: ۱۷۳ ر)، «مردی با سریر تکیه کرده، نشسته بود.» (همان: ۱۷۹ پ)

- «بر» در معنی «به»: «جز علی کسی بر این آیت عمل نکرد» (همان: ۱۷ ر)، «خدای تعالی چند آیت بر موافقت رای او فرستاد.» (همان: ۱۴ ر)

۶-۲- سطح ادبی

۶-۲-۱- شاخص‌ترین ویژگی سبکی دیباچه و خاتمه اثر، آمیخته‌بودن نثر با شعر و نیز پیوند آیات و عبارات عربی با متن است؛ برای نمونه: «و شروع تألیف این کتاب و اتمام آن، در شهر مکرم محمدآباد المعروف به قلعت چانپانیر بود؛ شهری که اَرَمَ ذاتِ العِمَادِ اَلَّتِی لَمْ یُخْلَقْ مِثْلُهَا فِی الْبِلَادِ صفت اوست و بِلَدَهُ طَیْبَةٌ وَرَبُّ غَفُورٌ نعت اوست، وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ یُخْرِجُ نَبَاتَهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ گویا در باب اوست...» (همان: ۶ پ).

۶-۲-۲- صدر جهان، مخصوصاً نثر دیباچه و خاتمه را به‌مدد کلمات مسجع، آهنگین ساخته است؛ مانند: «بندۀ امیدوار به رحمت پروردگار» (همان: ۴ پ)، «اسلاف این داعی در ازمنۀ سالفه باسم سلاطین ماضیه» (همان: ۵ پ)، «و بدان‌واسطه ثواب دینی و نعمت دنیاوی احراز کردند» (همان: ۶ ر)، «و کدام فخر و منتبت و عزّ و مرتبت و رای آن تواند بود.» (همان: ۷ ر) بسامد این ویژگی در بخش‌های مختلف متن یکسان نیست.

۷- منابع مؤلف در تألیف اثر

منابع صدر جهان در تدوین کتاب را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: گروه اول، منابعی هستند که خود مؤلف به آن‌ها اشاره کرده است و عبارت‌اند از:

- ۷-۱- کتاب طبقات ناصری از جوزجانی که منبع سه حکایت بوده است (همان: ۱۰۷ ر-۱۱۵ ر؛ همان، بی‌تا: ۷۹ پ^۱).
- ۷-۲- کتاب الصلوة که به‌نظر می‌رسد «سنایی» مؤلف آن است و صدر جهان تنها یک بیت از آن نقل کرده است (همان، ۹۳۰: ۱۵۲ پ).

گروه دوم، منابع عربی و فارسی هستند که بررسی و مقایسهٔ بسامد حکایات مشترک، مشابهت توالی حکایات و نیز اصطلاحات و لغات شاخص متن که مؤلف آن‌ها را عیناً نقل کرده، ما را تا حدود زیادی به منابع مورد استفادهٔ او رهنمون می‌شود.

شناسایی منابع عربی به دو دلیل مشکل است. هم به‌دلیل تکرار این حکایات در کتب متقدم تاریخی و سیر عربی و هم به‌سبب تغییراتی که به‌ناچار در هنگام برگرداندن حکایات به فارسی، در آن‌ها ایجاد شده است. با این حال، می‌توان به این آثار اشاره کرد:

- ۷-۳- بی‌شک، نثرالدّر فی المحاضرات نوشتهٔ منصور بن حسین آبی، از منابع مورد استفادهٔ مؤلف بوده است. حدود دویست حکایت کتاب و تمامی سخنان و جملات و ضرب‌المثل‌هایی که صدر جهان با عنوان «کلام الحکما بعربیّه» در کتاب خود آورده، به‌نقل از این کتاب بوده است. او در این بخش، علاوه‌بر نقل مستقیم کلام و سخن بزرگان از کتاب نثرالدّر، حدود شصت مثل مشهور عربی را با عنوان الأمثال، الأمثال فی أسماء الرجال، الأمثال فی الأرض و الجبال و نیز الأمثال فی السحاب و الرعد و الرياح و المطر، عیناً از نثرالدّر نقل کرده و حتی عناوین این فصل نیز کاملاً با نثرالدّر مطابقت دارد.

۱. در نسخهٔ پنجاب، آغاز حکایت مورد نظر -که در آن به طبقات ناصری اشاره شده- افتاده است و به همین دلیل به شمارهٔ برگ نسخهٔ آصفیه ارجاع داده شد.

۷-۴- وفیات الأعیان وأنباء أبناء الزمان نوشته ابن خلکان، یکی از اصلی‌ترین مآخذ مؤلف بوده است؛ زیرا او برخی از لغات و عبارات خاص را بدون تغییر از این کتاب نقل کرده است؛ برای نمونه:

«...فخبرت أن الجاحظ بها و أنه علیل بالفالج، فأحببت أن أراه قبل وفاته، فسرت إليه، فأفضيت إلى باب دار لطيف، فقرعته فخرجت إلى خادم صفراء فقالت: من أنت؟ قلت: رجل غريب و أحب أن أسر بالنظر إلى الشيخ، فبلغته الخادم ما قلته، فسمعتة يقول: قولی له و ما تصنع بشق مائل و لعاب سائل و لون حائل، فقلت للجارية: لابد من الوصول إليه...» (ابن خلکان، ۱۳۹۸ ق: ۴۷۴/۳-۴۷۳).

«...خبر مرض جاحظ شنید، خواست تا او را پیش از وفات دریابد. رفت و درش بکوفت و خبر خود کنانید و جاحظ مرض فالج داشت گفت: او را بگوئید با شق مایل و لعاب سایل چه خواهی کرد؟ او گفت: لابد مرا شیخ می‌باید دید...» (بنیانی/بنبانی، ۹۰۳: ۴۰ پ-۴۱ ر).

شناسایی مآخذ فارسی حکایات بسی راحت‌تر از منابع عربی است؛ زیرا صدر جهان هیچ‌گاه ساختار کلی حکایت را برهم نزده و حکایات را با کمترین تغییر در سطح واژگان و جمله‌بندی نقل کرده است. این منابع عبارت‌اند از:

۷-۵- تاریخ گزیده، اثر حمدالله مستوفی که مؤلف، حکایات زیادی از آن نقل کرده است. همچنین منبع او در تکمیل فصل «نواد کلام حکما بالفارسیه»، این کتاب بوده است که حتی ترتیب نام شخصیت‌ها و سخنان آن‌ها در دو اثر با یکدیگر منطبق است؛ برای نمونه:

«احمق اگرچه صاحب جمال باشد، با او صحبت نباید کرد که شمشیر اگرچه خوب رخسارست، زشت کردار است» (مستوفی، ۱۳۶۴: ۶۳).

«احمق اگرچه صاحب جمال باشد، با او صحبت نباید کرد که شمشیر اگرچه خوب رخسارست، زشت کردار است» (بنیانی/بنبانی، ۹۳۰: ۹۵ پ).

۷-۶- بهارستان جامی از دیگر منابع اصلی صدر جهان است. حکایات بهارستان با کمترین میزان تغییر و با رعایت توالی نقل شده‌اند؛ برای نمونه:

«نوشین‌روان روز نوروز یا مهرجان مجلس داشت. دید که یکی از حاضران که با وی نسبت خویشی داشت، جامی زرین در بغل نهاد، تغافل کرد و هیچ نگفت...» (جامی، ۱۳۸۱: ۴۷).

«نوشیروان روز نوروز یا مهرجان مجلس داشته بود. یکی از حاضران که با وی نسبت خویشی داشت، جامی زرین در بغل نهاد. نوشیروان آن را بدید و تغافل کرد و هیچ نگفت...» (بنیانی/بنبانی، ۹۳۰: ۶۹ ر).

این حکایت در منابعی همچون المستطرف، ربیع الأبرار، تذکرة الحمدونیه و... آمده است؛ اما در این میان، روایت مجمع‌النوادر به بهارستان بیشترین شباهت را دارد. علاوه بر این، توالی حکایات در بهارستان و مجمع‌النوادر، یکسان است. مثلاً حکایت نوشیروان و دزد جام، حکایت مأمون و غلامی که از او سطل می‌دزدید و نیز کدورت میان عقیل و معاویه که در بهارستان پشت‌سرهم آمده‌اند (جامی، ۱۳۸۱: ۴۷-۴۸)، در مجمع‌النوادر نیز به همین ترتیب نقل شده‌اند (بنیانی/بنبانی، ۹۳۰: ۶۸ ر، ۶۸ پ). تنها تفاوت اینکه شکل حکایات در مجمع‌النوادر اغلب خلاصه‌تر است.

۷-۷- جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات نوشته سدیدالدین عوفی نیز به‌دلایلی، همانند بهارستان، جزو منابع اثر قرار می‌گیرد. بخش نوادر سلاطین با سه حکایت اتابک تکه و خزانه‌دار (همان: ۳۱ ر)، ملک محمد و رخصت در شراب‌خوردن (همان: ۳۱ پ) و ملک محمد و خواب پاسبان خزانه (همان: ۳۱ پ-۳۲ ر) شروع می‌شود که این سه حکایت به همین ترتیب و با کمترین میزان تغییر در جوامع‌الحکایات آمده است (نک: عوفی، ۱۳۸۷: ۱/۲ ق، ۸۱-۸۲).

۸- نتیجه‌گیری

در این نوشتار، اثری از میراث شبه‌قاره به نام «مجمع‌النوادر» معرفی شده که ۵۹۸ حکایت را در خود جای داده است و می‌توان آن را ادامه ژانر «جامع‌الحکایات» نویسی دانست که در هند با عوفی شروع شده است.

مؤلف کتاب، فیض‌الله زین‌العابدین بن حسام بنیانی/بنیانی، مطالب و محتوای اثر را از منابع گوناگون مانند وفیات الأعیان، نثرالدّر، بهارستان، تاریخ گزیده، طبقات ناصری و... گرد آورده است و براساس موضوع، آن‌ها را در چهل نادره جای داده است. به نظر می‌رسد او در ترتیب فصل‌ها از الگوی خاصی پیروی نکرده است؛ اما می‌توان براساس موضوع، مطالب کتاب را در پنج گروه تقسیم‌بندی کرد:

۱- نوادر مربوط به یک طبقه سیاسی یا اجتماعی که عبارت‌اند از: نوادر سلاطین، نوادر وزرا، نوادر دبیران، نوادر نحات، نوادر شعرا، نوادر قصاص، نوادر مصلیان و نوادر معلّمان، نوادر علما، نوادر حکما، نوادر فضلا.

۲- نوادری که شخصیت محوری آن‌ها به یک گروه یا دسته خاص تعلق دارد که عبارت‌اند از: نوادر بخلا، نوادر اسخیا، نوادر متنبیان، نوادر سایلان، نوادر زنان، نوادر صبیان، نوادر طفیلیان، نوادر اعراب و دهاقین، نوادر مجانین و نوادر احمقان.

۳- نوادری که به موضوعات کلی و عمومی اختصاص یافته‌اند و مشتمل‌اند بر: نوادر تصحیفات، نوادر اتفاقات، نوادر رسائل عربیه، نوادر انقلابات، نوادر حیل، نوادر نکات، نوادر کذب، نوادر مزاح، نوادر جوابات، نوادر اقتباس، نوادر حکایات متفرقه، نوادر فرج بعد الشدة، نوادر تعبیر خواب.

۴- نوادری که شخصیت محوری آن‌ها فردی شناخته‌شده مانند ابوالعینا، ابن جصاص، مزبد و اشعب طمّاع است.

۵- دو نادره «کلام حکما بعربیّه» و «کلام حکما بالفارسیّه» هستند که برخلاف چهار دسته قبلی، حکایت‌محور نیستند و در آن‌ها، سخنان و جملات قصار پیامبران، فیلسوفان، حکما و علمای سرشناس گردآوری شده است.

صدر جهان غیراز مجمع‌النوادر، چندین اثر دیگر به فارسی و عربی در قالب نظم و نثر نیز دارد که خلاصه‌الحکایات، دستورالحفاظ، معدن‌الأسرار و نیز طبقات محمودشاهی او شناخته شده‌اند؛ اما تنها بخشی از کتاب اخیر در سال ۱۹۸۸ م منتشر شده است.

بی‌تردید تصحیح مجمع‌النوادر و شناسایی اتفاقات تاریخی و لغات و اصطلاحات هندی و نیز شخصیت‌ها و مکان‌های بومی، می‌تواند در افزایش اطلاعات تاریخی و لغوی ادبیات شبه‌قاره مؤثر واقع شود.

۹- منابع

آبی، سعد منصور بن الحسین. (۱۴۲۴ق.). نثرالدّر فی المحاضرات، به کوشش خالد عبدالغنی محفوظ، بیروت: دارالکتب العلمیه.

آل‌داود، علی. (۱۳۸۳). بنیانی، دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی، ۶۵۳-۶۵۴، جلد ۱۲، تهران: مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.

استرآبادی، محمدقاسم. (۱۳۹۴). تاریخ فرشته، ترجمه محمدرضا نصیری، جلد ۴، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

استوری، چارلز آمبرز. (۱۳۶۲). ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ترجمه یحیی آرین‌پور، سیروس ایزدی و کریم کشاورز، تحریر احمد منزوی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

اسلم بیگ، شکیل. (۱۳۸۶). چاپمانیر، دانشنامه جهان اسلام، ۶۷۲-۶۷۳، جلد ۱۱، تهران: بنیاد دایرة‌المعارف اسلامی.

اسماعیل‌پور، م. (۱۳۸۰). تاریخ‌نویسی در شبه‌قاره، دانشنامه ادب فارسی، ۶۳۹-۷۰۳، جلد ۴، بخش ۱، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- اقبال، محمد. (۱۹۳۹). *مجمع النوادر*، اورینتال کالج مگزین، جلد ۱۵، عدد ۴، شماره مسلسل ۵۸، ۹۸-۱۰۶.
- امین، پرویز. (۱۳۸۳). *بنو، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ۶۱۹-۶۲۰، جلد ۱۲، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- انصاری، بزمی. (۱۳۷۷). *بنون، دانشنامه جهان اسلام*، ۴۰۸-۴۰۹، ج ۴، چاپ دوم، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- برزگر. (۱۳۸۰). *داستان‌سرایی و داستان‌نویسی در شبه‌قاره، دانشنامه ادب فارسی*، ۱۱۱۶-۱۱۴۵، جلد ۴ بخش ۲، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- برزگر. (۱۳۸۰). *فیض‌الله بنبانی، دانشنامه ادب فارسی*، ۲۰۰۹-۲۰۱۰، جلد ۴، بخش ۳، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- برزگر. (۱۳۸۰). *محمودشاه یکم گجراتی، دانشنامه ادب فارسی*، ۲۳۰۱-۲۳۰۵، جلد ۴، بخش ۳، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بشیرحسین، محمد. (۱۹۶۸م). *فهرست مخطوطات شیرانی*، جلد ۱، لاهور: اداره تحقیقات پاکستان.
- بغدادی، اسماعیل پاشا. (۱۴۰۲ق). *هدیه العارفين اسماء المؤلفين و آثار المصنفين من كشف الظنون*، جلد ۴، بیروت: دارالفکر.
- بنیانی/بنبانی، فیض‌الله (۹۰۳ق). *مجمع النوادر*، کتابخانه آصفیه هند، شماره ۵۵۹۲ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت بی‌تا.
- بنیانی/بنبانی، فیض‌الله (۹۰۳ق). *مجمع النوادر*، کتابخانه نورعثمانیه استانبول، شماره ۴۲۱۲ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت ۱۰۲۵ق.
- بنیانی/بنبانی، فیض‌الله (۹۰۳ق). *مجمع النوادر*، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۸۸ فیروز [نسخه خطی]، تاریخ کتابت بی‌تا.
- بنیانی/بنبانی، فیض‌الله (۹۰۳ق). *مجمع النوادر*، لاهور: کتابخانه دانشگاه پنجاب، شماره ۴۷۳۴/۱۶۸۱ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت ۹۳۰ق.
- جامی، عبدالرحمن. (۱۳۸۱). *بهارستان*، تصحیح اسماعیل حاکمی، تهران: اطلاعات.
- جوادی، رعنا؛ قوجه‌زاده، علیرضا؛ سلیمانی، زهرا. (۱۴۰۱). *شیوه پردازش و تأثیرپذیری بنبانی در نقل روایات و حکایات* *مجمع النوادر از نثرالدر المحاضرات آوی*، *مطالعات نقد ادبی*، ۱۷(۵۲)، ۱۷۰-۱۵۵.
- جوزجانی، منہاج‌الدین سراج. (۱۳۶۳). *طبقات ناصری*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- حائری، عبدالحسین. (۱۳۵۷ش./ ۲۵۳۷شاهنشاهی). *فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی*، جلد ۲۱، تهران: چاپخانه مجلس شورای ملی.
- حبیبی، عبدالحی. (۱۳۳۲). *طبقات محمودشاهی و مجمع النوادر فیض‌الله بنیانی (دو نسخه نادر فارسی)*، *یغما*، ۶(۱)، ۳۹-۳۴.
- حبیبی، عبدالحی. (۱۳۴۱) *نوم ورکی مورخان فیض‌الله بنیانی مورخ عالم اولیکوال، آریانا*، ۲۰(۱۲)، ۱۲-۷.
- حسینی شیرازی، هبة‌الله. (۱۳۸۹). *اخلاق علایی*، تصحیح محمدجعفر یاحقی و سلمان ساکت، تهران: فرهنگستان هنر.
- حسینی، محمدتقی. (۱۳۹۳). *فهرست دست‌نویس‌های فارسی کتابخانه نورعثمانیه - استانبول*، تهران: منشور سمیر.
- حموی، یاقوت‌بن عبدالله. (۱۳۹۷ق). *معجم البلدان*، جلد ۱، بیروت: دارصادر.

خلکان، احمدبن محمدبن ابی‌بکر. (۱۳۹۸ق.) *وفیات الأعیان فی أنباء أبناء الزّمان*، به کوشش احسان عباس، بیروت: دار صادر.

دادبه، اصغر؛ مسعودی آرانی، عبدالله. (۱۳۹۰). *چهارمقاله، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ۶۶-۷۰، ج ۱۹، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

زارع بنادکوکى، نجمه؛ نوریان، مهدی؛ محمدی فشارکی، محسن. (۱۴۰۰). گونه‌شناسی لطیفه از قرن هشتم تا دهم هجری به انضمام معرفی دو نسخه‌خطی، متن پژوهی ادبی، ۲۵(۸۸)، ۸۸-۱۱۲.

زمخشری، محمودبن عمر. (۱۴۱۹ق.). *الجبّال و الأمکنة و المیاه*، به کوشش احمد عبدالنّواب عوض، القاهرة: دارالفضیلة. سید حسین‌زاده، هدی. (۱۳۸۳). *بنارس، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ۵۶۴-۵۶۶، ج ۱۲، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

عمید، حسن. (۱۳۸۱). *فرهنگ فارسی عمید*، ج ۳، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر. عوفی، سدیدالدین. (۱۳۸۷). *جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات*، تصحیح امیربانو مصفا، ج ۲، قسم ۱، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

فخرالدین علی صفی. (۱۳۳۶). *لطائف‌الطوائف*، مقدمه و تصحیح احمد گلچین معانی، تهران: شرکت نسبی حاج محمدحسین اقبال و شرکا.

فلاح، مرتضی. (۱۳۸۹). جایگاه فرهنگ و زبان فارسی در شبه‌قاره، *مطالعات شبه‌قاره*، ۲(۲)، ۶۷-۹۸. فیروزآبادی، مجدالدین محمد. (۱۴۲۶ق.). *قاموس‌المحیط*، چاپ هشتم، بیروت: مؤسسه الرسالة. کحاله، عمررضا. (۱۴۱۴ق.). *المعجم‌المؤلفین*، ج ۲، بیروت: مؤسسه رسالة. گلچین معانی، احمد. (۱۳۶۳). *تاریخ تذکرة‌های فارسی*، چاپ دوم، تهران: کتابخانه سنایی. مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۴). *تاریخ گزیده*، به اهتمام عبدالحسین نوایی، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر. معین، محمد. (۱۳۷۷). «مقدمه»، نک: نظامی عروضی سمرقندی، احمدبن عمر. منزوی، احمد. (۱۳۵۳). *فهرست نسخه‌های خطی فارسی*، ج ۶، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای. منزوی، احمد. (۱۳۶۳). *فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان*، ج ۳، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

منزوی، احمد. (۱۳۶۵). *فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان*، ج ۶، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

نبی‌خان، احمد. (۱۳۴۵). ذخیره نادر از کتاب‌های خطی در موزه ملی پاکستان، *هلال*، ۶۱، ۲۰-۲۵. نظامی عروضی سمرقندی، احمدبن عمر. (۱۳۷۷). *چهارمقاله*، تصحیح محمد قزوینی و اهتمام محمد معین، تهران: صدای معاصر.

نفیسی، سعید. (۱۳۶۳). *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا قرن دهم*، چاپ دوم، تهران: انتشارات فروغی.

نوشاهی، عارف. (۱۳۶۲). فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ملی پاکستان، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

یا حقی، محمدجعفر و ساکت، سلمان. (۱۳۸۹). «مقدمه»، نک: حسینی شیرازی، هبة‌الله.

Nazir Ahmad. (1956). Imam-ud-din husain riadi, The Grandson Of Nadir-ul-'asr ustad Ahmad, The Architect Of The Taj Mahal, and His Tadhkira-i-Baghistan, **Islamic Culture**. 30(4), 330-350.